

Exilio, literatura e nación

Xoán González-Millán

Formas de citación recomendadas

1 | Por referencia a esta publicación electrónica*

GONZÁLEZ-MILLÁN, XOÁN (2011 [2007]). “Exilio, literatura e nación”. En Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila (eds.), *O exilio galego de 1936: Política, sociedade, itinerarios*. Sada e Santiago de Compostela: Edicións do Castro e Consello da Cultura Galega, 2007, 763-788. Edición en CD-ROM. Reedición en *poesiagalega.org*. *Arquivo de poéticas contemporáneas na cultura*.
<<http://www.poesiagalega.org/arquivo/ficha/f/227>>.

2 | Por referencia á publicación orixinal

GONZÁLEZ-MILLÁN, XOÁN (2007). “Exilio, literatura e nación”. En Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila (eds.), *O exilio galego de 1936: Política, sociedade, itinerarios*. Sada e Santiago de Compostela: Edicións do Castro e Consello da Cultura Galega, 2007, 763-788. Edición en CD-ROM.

* Edición dispoñíbel desde o 25 de xaneiro de 2011 a partir dalgunha das tres vías seguintes: 1) arquivo facilitado polo autor/a ou editor/a, 2) documento existente en repositorios institucionais de acceso público, 3) copia dixitalizada polo equipo de *poesiagalega.org* coas autorizacións pertinentes cando así o demanda a lexislación sobre dereitos de autor. En relación coa primeira alternativa, podería haber diferenzas, xurdidas xa durante o proceso de edición orixinal, entre este texto en pdf e o realmente publicado no seu día. O GAAP e o equipo do proxecto agradecen a colaboración de autores e editores.

EXILIO, LITERATURA E NACIÓN

Xoán González Millán
Hunter College/Grad. Center (CUNY)

V. Hugo: *o exilio é vida.*
Ovidio: *o exilio é a morte*

1. O CRITERIO FILOLÓXICO

Dada a relevancia do criterio filolóxico na articulación dos idearios galeguistas dende os iniciais momentos do provincialismo e do rexionalismo decimonónicos, o exilio provocado polos nefandos resultados da Guerra Civil non podía ser alleo a este condicionante; e sen dúbida os usos a que foi sometido este principio polos exiliados galegos constitúe un aspecto fundamental para analizar os esforzos de renovación no ámbito específico das súas prácticas socioculturais. Neste contexto, sobresaen tres referentes: en primeiro lugar, o recoñecemento de co-oficialidade que o galego recibira no Estatuto de Autonomía plebiscitado en 1936; en segundo lugar, a longa, variada e contradictoria praxe sociolingüística das comunidades de emigrantes galegos; e, finalmente, os condicionantes mesmos das sociedades de acollida (que explicarían, por exemplo, a prohibición das emisións radiofónicas en galego en BA). Obviamente, habería que engadir factores adicionais para explicar o dispar comportamento ‘lingüístico’ dos exiliados: por exemplo, a traxectoria individual de cada un dos persoeiros, antes e durante o período que dura o exilio; a súa identificación cun determinado sector do galeguismo; ou o peso que neles puido exercer o contacto con outros colectivos, sobre todo nas sociedades de acollida.

Está claro que pretender normalizar a situación do galego dende o exilio

ou dende a emigración era pouco menos que un proxecto quixotesco. De aí a insistencia, por parte de moitos dos exiliados, en reivindicar non unha determinada praxe lingüística na práctica diaria en cidades como Bos Aires ou Montevideo, senón a lexitimidade do galego fronte ós vexames, agravios e inxurias a que sometía sistematicamente o réxime fascista os diversos ámbitos de potencial uso do idioma propio na Galicia do interior. Só así se explica a publicación (en galego, francés e inglés) da *Denuncia diante a UNESCO da persecución do idioma galego pol-o Estado Hespagnol* (1954), que sería presentado a esta institución internacional aproveitando a celebración en Montevideo da súa reunión plenaria; nela enuméranse unha serie de restriccións puntuais, que adquirirían unha especial visibilidade no marco daquel frustrado Estatuto de Autonomía no que se recoñecía a co-oficialidade do galego, e que o Consello de Galiza (1944) establecera como unha das súas referencias fundacionais.¹¹⁴⁷

O exiliado, e Luis Seoane unha vez máis sería unha figura emblemática neste sentido, céntrase, en xeral, na dimensión literaria e na condición de lingua impresa do galego. Alonso Montero (1995) sinala como o galeguismo de Seoane non rexeitaba, nese momento, obras e autores que, noutras circunstancias, algúns, sobre todo dende a Galicia do interior, poderían cuestionar: "Seoane reedita certos textos, galegos fundamentalmente, coa esperanza de que cheguen á Galicia do silencio e do medo, e Seoane publica determinados libros casteláns pensando na intelectualidade arxentina, unha intelectualidade que non sempre vinculaba a Galicia [con] nomes tan valiosos como os de Francisco Sánchez, o Padre Feijoo, Roberto Novoa Santos, Concepción Arenal e outros" (106). Con esta xenerosa ampliación, Seoane, e nisto non actuaba en solitario, establecía uns criterios de canonización para a cultura, e máis concretamente para a 'literatura galega', na que eran aceptados textos como *En las orillas del Sar*, *El caballero de las botas azules*, reeditados ambos en EMECÉ, o primeiro na colección 'Dorna' (1941) e o segundo na

1147. Téñase en conta que nos primeiros anos da década dos coarenta o calendario do exilio galeguista xa xiraba arredor do 28 de xuño, "Día do Estatuto", o 25 de xullo, "Día de Galicia" e o 17 de agosto, "Día dos Mártires".

colección 'Hórreo' (1942).

No caso da "intelligentsia" que lideraba o movemento do exilio galego o abandono ou temporal suspensión do criterio filolóxico como factor determinante nos procesos de representación e apropiación débese a un argumento distinto do da diglosia imperante na Galicia do interior.¹¹⁴⁸ E de novo, os proxectos ideados e realizados por Seoane poden servir de guía para entendela. Na nota de presentación da Editorial Citania, unha das varias concibidas e fomentadas por aquel, explícase que "non se trata dunha empresa interesada en favorecer a este ou a outro núcleo partidista da colectividade, a un ou outro ideal. Trátase dunha empresa que non ten mais programa que o de facer coñecer entre propios e estraños o *espíritu* de Galicia".¹¹⁴⁹

O repertorio publicista de Seoane inclúe os tres poemarios máis distintivos da literatura galega decimonónica (*Aires da miña terra*, *Queixumes dos pinos* e *Follas Novas*); a poesía vangardista, en edición bilingüe (dato moi significativo), de Manuel Antonio, unha antoloxía da produción cancioneril medieval, as *Cantigas* de Macías o Namorado, e a ampla recompilación do *Cancioneiro popular gallego* de Pérez Ballesteros, entre outros moitos. Pero Seoane tamén se esforza por editar textos en castelán: *Los Precursores* e *Don Diego Gelmírez* de Murguía, *Memorias para la historia de la poesía y poetas españoles* e *Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega* de Sarmiento, a *Historia de Galicia* de Vicetto ou os xa mencionados textos rosalianos. Todos eles tiñan como obxectivo demostrar as excelencias do "espíritu" dunha cultura que no país de orixe estaba silenciada e no de acollida sufría as consecuencias do descoñecemento cando non do desprestixio por parte da clase letrada.

O compromiso cun ideario galeguista, mellor ou peor articulado, máis ou menos enxebrista ou cosmopolita, foi un trazo compartido pola maioría dos exiliados e por un sector da emigración que se identificaba progresivamente

1148.É importante subliñar que esta mesma conducta é observable no exilio catalán, e no vasco, como sinalan Riera Llorca e Manent: "escritores que habitualmente dan su producción literaria en catalán han publicado, en el exilio, en castellano" (1978, 191).

1149.Subliñado engadido.

con eles. Outra cousa é que o condicionante lingüístico (o criterio filolóxico) adquirise ou non o protagonismo e a capacidade de lexitimación que viña sendo distintivo do galeguismo dende as Irmandades da Fala. Tratábase, en última instancia, dunha estratexia que debe ser entendida en función dun contexto moi preciso, no que interveñen múltiples factores: non só as complexas e específicas relacións coas sociedades de acollida, xa sinaladas, senón tamén as inevitables tensións entre os grupúsculos políticos e ideolóxicos que se ven desprazados (e desterritorializados) como consecuencia do resultado da Guerra Civil, e cos que os exiliados galegos estaban obrigados a dialogar nos primeiros (e enganosamente optimistas) anos do exilio. Estas interrelacións necesariamente tiñan que condicionar, e incluso determinar, a forma cómo algúns colectivos de exiliados vían a cuestión da lingua.

O peso dunha tradición sociocultural que arrincaba do século XIX e que adquirira plena lexitimidade na década dos vinte, liderada polas Irmandades e polo grupo Nós, recibe un golpe case mortal co franquismo. O exilio recupera un espazo de liberdade, pero mediatizada polas complexas circunstancias que acompañan e caracterizan toda experiencia do exilio. 'Transterrar', en acertada expresión de José Gaos, unha cultura e a lingua que lle serve de articulación expresiva é socioloxicamente imposible, incluso cando se apoia nunha nada inestimable presenza demográfica, como era o caso da Galicia da diáspora latinoamericana. O tipo de actuacións culturais, e sobre todo o repertorio dos títulos que merecen ser reeditados, falan abertamente do interese dos exiliados por dialogar simultaneamente con tres interlocutores ben distintos e perfectamente diferenciados: as comunidades de emigrantes, os distintos colectivos das sociedades de acollida e a Galicia do interior.¹¹⁵⁰

Núñez Seixas ofrece, a modo de apretada síntese, un balance xeral sobre o grao de compromiso do exilio coa restauración e reivindicación da lingua. Recoñece o cultivo do galego na prensa política e na literatura, ámbitos de

1150.A efectividade da comunicación e o eco específico requerirían unha análise polo miúdo en cada caso e situación. Habería que fiar máis fino tamén e precisar exactamente qué modelos e modalidades de recepción se darían nos tres ámbitos sinalados. Queda moito por investigar nesta dirección antes de sacar conclusións xerais.

expresión dos núcleos nacionalistas nas décadas anteriores á Guerra Civil. Os exiliados afortalaran esta liña de actuación multiplicando publicacións periódicas, grupos de actuación política e diferentes proxectos culturais. Aínda así, o cultivo do galego foi esporádico e estivo reducido ás cerimonias de ritualización colectiva, incluso nas institucións e centros mutualistas da emigración. De aí a imposibilidade de completar, en palabras de Núñez Seixas, "la necesaria normativización y normalización social del idioma gallego desde América" (1997, 173); e engade unha observación merecente dunha necesaria matización cando afirma que "los escritores gallegos del exilio, y en general los escritores políticos y publicistas de la época que media entre 1940 y 1970 se caracterizan por una creciente tendencia hacia el diferencialismo, el abuso de vocablos diferencialistas o arcaizantes 'hiperenxebrismos' y la anarquía normativa y ortográfica" (173). A aparente tendencia ó diferencialismo é explicable, en parte, pola inexistencia, á altura da década dos 40 dunha autoridade lingüística capaz de legislar sobre os diversos aspectos e usos da lingua. Doutra banda, esta caracterización non é aplicable de forma xeral ós escritores do exilio.¹¹⁵¹

Parece lóxico concluír do anterior que no recurso ó castelán por parte dos exiliados dáse unha dobre lóxica: o recoñecemento da súa deficiente incidencia nas comunidades de emigrantes galegos, especialmente se o facían en galego, e, sobre todo, a posibilidade de 'dialogar' cos intelectuais da sociedade de acollida, como unha estratexia capaz de abri-lle as portas do prestixio á cultura galega, e por conseguinte, ós intelectuais que a representaban. Esta estratexia tería, igualmente, consecuencias positivas para a percepción que a comunidade de emigrantes se formaría da súa propia cultura

1151. Martin de Ugalde no seu estudio sobre a literatura vasca do exilio aporta outra perspectiva para analizar este mesmo fenómeno sociolingüístico, ó sinalar como un grupo de escritores de preguerra:

va imponiendo un rigorismo que con la ventaja de recuperar muchas raíces auténticas trae los inconvenientes de un exceso de celo por lo autóctono que acaso encorseta la lengua demasiado [...] Y es natural que la literatura sin sol y aire que siguió , tanto la que se fue haciendo calladamente en las casas con los modelos a la vista, como la que comenzó a hacerse en la libertad ya desarraigada que fue el exilio, quedase demasiado atada a sus antecedentes, incapaz de una evolución normal y armoniosa. (1978, 243). E Joseph Brodsky salientaba nunha reflexión sobre a condición do escritor exiliado que "exile slows down one's stylistic evolution, that it makes a writer more conservative" (1990, 106).

ó ver como os sectores cultos da sociedade de acollida comezaban a valorar positivamente determinados aspectos dela.

2. AS INSTITUCIÓNS CULTURAIAS

Cando o xeneral Franco inicia a sublevación militar en 1936 o galeguismo estaba a piques de ver realizado o seu gran soño: a institucionalización social, e sobre todo cultural, dunha serie de propostas que constituían o eixe dunha extensa serie de reivindicacións alimentadas por unha multiseccular frustración colectiva e que eran finalmente recollidas, aínda que de forma bastante insatisfactoria debido ás múltiples negociacións políticas, no plebiscitado Estatuto de Autonomía. A impresión desta nova frustrada experiencia nos galeguistas que sobreviviron a hecatombe provocada pola intervención fascista necesariamente tivo que ser moi profunda, porque o hiato da Guerra era non só político, social ou económico; para Galicia, como para Catalunya e Euskadi, representaba unha regresión especialmente negativa: a eliminación radical, no sentido máis etimolóxico da palabra, de calquera actividade, e incluso tentativa, pública (e privada) relacionada coa articulación das respectivas culturas nacionais.

Non debería estrañar, por tanto, que os exiliados, como xa quedou sinalado, se sentisen na obriga de reivindicar e, se fose posible, restaurar, polo menos a nivel cultural, a carga de memoria colectiva que fixera posible a masiva aceptación do Estatuto aquel espléndido 28 de xuño de 1936. A preocupación de institucionalización cultural dun sector do exiliado galego, liderado fundamentalmente por Castelao e L. Seoane, ten, sen dúbida, nesta vocación restauradora (pero en última instancia, como tantos outros proxectos do exilio, compensatoria) un dos seus alicerces, e en Anxel Casal, no ámbito editorial, un dos grandes e frustrados inspiradores.

O exilio quere presentarse como herdeiro directo dos proxectos galeguistas da preguerra; a denominación dalgunhas das coleccións editoriais creadas por Seoane dan testemuña dun desexo por identificar algúns dos grandes nomes da historia nacional galega, arroupados nunha serie de obxectos emblemáticos, case totémicos ('Mestre Mateo', 'Martín Sarmiento',

'Anxel Casal', xunto a 'Dorna', 'Hórreo', 'Camino de Santiago' ou 'Dolmen de Dombate'). Obsérvase, por tanto, cómo os exiliados, ou polo menos o seu sector máis activo, utilizan ó máximo os espazos socioculturais de que dispoñen para proxectar publicamente un determinado ideario galeguista, caendo incluso nunha inevitable ritualización da memoria histórica, como sucede no Primeiro Congreso da Emigración (1956), que aproveita a ocasión para reivindicar a memoria histórica daquel Banquete que se celebrara un século antes no Conxo santiagués. Cando Carlos Sixirei fai observar que "houbo graves, aínda que non sempre confesadas, desavenencias entre o galeguismo do exterior e do interior" e que "o primeiro, que se consideraba depositario da legalidade republicana, plantexaba programas e actuacións de carácter político que se retrotraían ao 17 de xullo de 1936 prescindindo da Guerra Civil e das súas consecuencias" (1995, 164), parece insistir nesta mesma proxección do exilio galego.

Pero o recoñecemento desta necesidade por articular institucionalmente, aínda que fose a niveis moi baixos, a experiencia do exilio é un dos mellores indicadores de que tamén existía un discurso co que se pretendía lexitimar e facer efectivas as diferentes actividades relacionadas con aquela. En medio dunha enorme fragilidade social, económica, política e cultural, polo menos nos momentos iniciais, obsérvase un persistente esforzo, nun sector dos exiliados, por cargar da máxima efectividade as puntuais iniciativas que se irían producindo, sobre todo nas dúas primeiras décadas da posguerra. A infraestrutura do mundo da emigración coa que se encontran os exiliados é, neste sentido, unha arma de dobre filo: dunha banda, podía servir como canle de transmisión para acadar un eco público que doutro xeito sería moito máis limitado; pero ó mesmo tempo estes organismos básicos de interacción podían actuar como unha rémora para moitas das iniciativas que emanaban da "intelligentsia" exiliada.

No inventario dalgúns dos máis sonados proxectos identificados coa reivindicación da cultura galega sobresaen como feitos puntuais a "Mostra dos libros galegos" en Bos Aires (1948), a experiencia da Agrupación Gallega de Universitarios, Escritores y Artistas (AGUEA) (1956), a creación do 'Teatro

Popular Galego' (1957), a librería-distribuidora "Follas Novas" (1957-64) e os Xogos Florais de 1968. Pero por enriba destes acontecementos sobresaie a figura proteica de Luis Seoane, a quen lle debemos un dos proxectos editoriais máis fascinantes na historia do libro galego, un programa de publicacións que era, sen dúbida, un verdadeiro programa político, especialmente na década dos corenta; coa creación de Galaxia en 1951, a actividade editorial do exilio pasaría a figurar máis e máis como elemento de compensación; pero non debe esquecerse que serviu de plataforma para dar saída a libros que, como *A esmorga*, eran excesivamente atrevidos para as axencias da censura fascista. O labor editorial de Seoane debe ser considerado dende varias perspectivas, pero todas elas comparten un desexo por recuperar unha memoria histórica (sometida ó silencio na Galicia do interior) e consolidar un capital cultural e social galegos capaces de paliar as imaxes deformadas asociadas coa emigración galega nas sociedades de acollida, dando a coñecer, mediante a reedición das súas obras, autores e títulos significativos dun mundo cultural no que o criterio filolóxico, como quedou sinalado, quedaba relegado a un segundo lugar.

O exilio galego, e neste aspecto non semella diferenciarse da experiencia doutras comunidades de exiliados, amosa unha preocupación por artellar institucións culturais, unha tendencia que ten a súa orixe, fundamentalmente, no recoñecemento do baleiro que se produce na Galicia do interior como consecuencia do resultado da Guerra Civil. Danse, incluso, duplicacións de iniciativas, sobre todo a partir da década dos 50 (no ámbito do mundo editorial, por exemplo), explicables, en parte, polas persistentes limitacións que lastraban a dinámica das poucas institucións culturais que o réxime de Franco ía permitindo nestas primeiras décadas da posguerra.

Parece existir unha incuestionable afinidade entre os discursos culturais e a experiencia do exilio. Neste sentido, o galego non só non é unha excepción senón que presenta unha tendencia culturista quizais máis intensa ca a doutros ámbitos socioculturais semellantes (o catalán, por exemplo), precisamente polo baleiro político e pola pobre articulación social cos que tiveron que traballar os colectivos galeguistas, interesados en revestir os seus idearios cunha linguaxe

nacionalista, sobre todo a partir das Irmandades da Fala. A industria cultural, e por tanto, os discursos sociais asociados con ela (sobre todo a literatura), foron privilexiados polos exiliados, en gran parte porque moitos dos máis activos proviñan dese medio e formaban parte dunha "intelligentsia" galega que se estaba 'facendo' nas décadas dos vinte e trinta e que ve frustrada a súa biografía intelectual precisamente nun dos momentos críticos (e máis optimistas) para a concreción do seu proxecto, representado pola aprobación do referendo sobre o texto do estatuto de autonomía, que ofrecía, especialmente no ámbito cultural, un horizonte de expectativas inimaxinable un par de décadas antes.

Os exiliados, conscientes de que a cultura galega (representada emblematicamente pola lingua que lle serve de eixe definidor e delimitador) fora silenciada ou reducida ós mínimos polo réxime franquista, impuxéronse como función prioritaria manter viva unha infraestrutura mínima que garantise a supervivencia desa mesma cultura. Neste sentido, as comunidades preexistentes de emigrantes serviron, potencialmente, como os receptores necesarios (moitas veces, lonxe da idealidade desexada) para darlle vida e credibilidade á 'cultura' galega construída pola intelectualidade exiliada. O seu esforzo de institucionalización cultural debe ser entendido neste contexto.

¿Que aporta de novidoso o exilio ó proceso de institucionalización cultural que se iniciara na Galicia do interior a finais do século XIX e se desenvolvera no XX ata a Guerra Civil? É esta unha pregunta fundamental para entender a experiencia do exilio galego, non tanto como unha actitude reactiva (fronte á experiencia negativa que está na orixe do exilio) senón máis ben como unha visión pro-activa, que intenta reaccionar pero tamén, e sobre todo, innovar. Os exiliados galegos, e isto obsérvase de forma moi precisa no labor editorial de Luis Seoane, enmarcan a súa actividade no diálogo a tres bandas entre unha determinada interpretación do pasado (histórico), un 'presente' negativo e un futuro 'novo', cualitativamente distinto. A actitude innovadora, dende esta perspectiva, estaba cargada dunha intencionalidade rupturista, de forma especial fronte á experiencia do 'mal histórico' que causara o exilio e contra determinadas interpretacións do pasado sociocultural galego.

Esta dimensión innovadora do exilio faise efectiva por varias vías. En primeiro lugar, o complexo e inevitable diálogo coas sociedades de acollida, pero a un nivel (cuantitativa e cualitativamente) distinto do establecido polo movemento emigratorio precedente, que fai que os proxectos culturais protagonizados polo galeguismo durante o exilio difiran da experiencia migratoria, menos preocupada por 'dialogar' coas sociedades de acollida. En segundo lugar, un sector do galeguismo, sobre todo o representado polos exiliados do Café Tortoni, vai utilizar fórmulas discursivas que ata entón circulaban polas antípodas da súa tradición ideolóxica. Engaden, por tanto, unha linguaxe que, se ben non estaba totalmente ausente no galeguismo da diáspora, carecía do peso específico que adquire coa chegada dos exiliados (de aí a relevancia do difícil, incluso rupturista, diálogo entre o marxismo e o galeguismo na emigración e no exilio).

Para entender esta dimensión innovadora do exilio é de obrigado estudio a dinámica cultural das comunidades galegas de emigrantes e as súas relacións coa cultura da Galicia do interior dende finais do século XIX. Neste marco de actuación hai que ter en conta sobre todo as tensións entre tradición e innovación, entre enxebrismo e cosmopolitismo, e o comportamento dos exiliados no esforzo por facer dialogar ambas tendencias nos diferentes ámbitos xeopolíticos do exilio. Esta tensión tradúcese de forma desigual nos diversos discursos sociais, e incluso dentro do literario, acada nos varios xéneros balances diferentes. É innegable, neste contexto, a incidencia do cosmopolitismo alimentado polas relacións coa clase ilustrada das sociedades de acollida, que obriga ós exiliados a superar unha visión endoxenista (enxebrista) da cultura galega, que tan activamente participara na configuración dos idearios galeguistas ata 1936, e que persistiría incluso en determinados colectivos do exilio. Esta mesma tendencia estará presente nos poucos textos que se publican en galego na Galicia do interior durante a guerra e nos primeiros momentos da posguerra.

Polo apuntado nesta rápida análise das institucións culturais do exilio galego habería que ter en conta os seguintes factores: a especificidade das sociedades de acollida, que axuda a explicar a exploración de determinadas

actividades culturais nuns países e a súa ausencia noutros;¹¹⁵² a dinámica sociocultural das distintas comunidades de emigrantes no pre-exilio; o tipo de institucións que crea especificamente o exilio galego, en relación, por exemplo, co exilio catalán ou o vasco no mesmo período; as áreas que privilexian os diferentes colectivos do exilio no proceso de institucionalización da cultura (a do mundo editorial, por exemplo); as relacións entre os proxectos culturais e outras modalidades de organización colectiva (política, social, económica); a evolución dos procesos de institucionalización cultural do exilio ó longo das décadas que dura esta experiencia; os diferentes tipos de axentes que interveñen nestes procesos (escritores, políticos, ideólogos, etc.); e finalmente, as dificultades coas que se enfrontan os exiliados para levar adiante estes proxectos, tendo en conta non só os tipos de obstáculos, senón tamén os axentes e axencias que están na orixe destas dificultades.

3. UNHA NACIÓN DESTERRADA

O exilio sintetiza unha serie de procesos que intentan compensar imaxinariamente o baleiro deixado pola ausencia da realidade sociocultural e política da que foron desprazados os expatriados. De aí a intensificación da dimensión imaxinaria que alimenta moitos dos esforzos realizados polos exiliados, e que pode estar na orixe das acusacións que con frecuencia se lles ten feito de descoñecemento do que estaba a pasar na Galicia do interior, cando no fondo non se trataba máis ca da articulación discursiva dunha 'nación imaxinada' que funcionaba como horizonte de actuación política, social e cultural.¹¹⁵³

Entre os idioloemas que alimentan o discurso do exilio figura en lugar preeminente o da "nación silenciada", que subliña a coincidencia das circunstancias que producen o exilio e as que condenan ó silencio á mesma nación galega. Este novo asoballamento, que adquire unhas dimensións especialmente tráxicas, é interpretado como continuación dunha serie de

1152. Péñese, por exemplo, nas emisións radiofónicas en galego en Uruguai e a súa ilegalidade na Arxentina.

1153. Non se pode perder de vista que a noción mesma do exilio é un legado do discurso nacionalista dos séculos XVIII e XIX.

imposicións multiseculares por un Estado centralizador que é glorificado polo réxime dictatorial. Varios dos libros e coleccións que reaparecen no exilio están dedicados a enxalzar algunhas das figuras que protagonizaran algúns dos acontecementos de resistencia e que son presentados polos exiliados como os seus "precursores".

A imaxe da "nación desterrada" ocupa tamén un lugar destacado na imaxinería da articulación discursiva da "experiencia" do exilio, que se alimenta dunha dobre "vivencia": dunha banda, o recoñecemento dun forzado desprazamento; pero, doutra, a certeza de que a nación silenciada está emblematicamente representada pola comunidade dos exiliados. A idea mesma de "nación no exilio" incorpora a posibilidade dunha ruptura (desidentificación) entre un espacio nacional e a comunidade que nel habita, que nun momento da súa historia pode verse desprazada del. Tanto as imaxes da "nación silenciada" como a da "nación desterrada" sintetízanse na proxección dunha sociedade "esnaquizada", representada vividamente pola experiencia mesma do exilio en canto resultado e superación (ás veces só imaxinaria e compensatoria) do "mal histórico", é dicir a sublevación fascista de 1936; de aí a identificación plena entre a conciencia nacional e a experiencia do exilio como o mellor indicador da condición esnaquizada da nación.

Esta idea dunha experiencia nacional fragmentada e desarticulada funciona como unha das ideas-motrices dos exiliados no seu programa de "reconstrucción nacional", un proxecto que comezaba a ser articulado precisamente no momento no que irrompe a rebelión militar. Por eso, a imaxe da "nación esnaquizada" adquire no caso do exilio galego un especial relevo porque só en 1936, coa aprobación, o 28 de xuño, do estatuto de autonomía, comezaba a facerse visible, institucionalmente, a construción nacional galega. Consecuencia directa desta situación é a dobre liña de actuación dos exiliados: dunha banda, a construción dunha institucionalización nacional que tiña como horizonte o estatuto plebiscitado que nunca chegou a entrar en efecto; e doutra, a reconstrución dun equilibrio perdido como consecuencia do forzado desprazamento das persoas que lideraran as propostas asociadas co texto do Estatuto.

4. ARTICULAR UNHA CULTURA NACIONAL

Se o exilio galego se enfrenta cunha dobre responsabilidade: a de construción e reconstrución do ideario nacional, é coherente preguntar cómo se encara a articulación dunha cultura nacional dende o exilio, sobre todo, cando, como no caso galego, os exiliados se confrontan ó desafío dunha comunidade nacional espallada por diversas sociedades. O exilio esfórzase por demostrar que a súa é a verdadeira produción cultural galega, en base a dous puntos de partida: que na Galicia do interior non se pode producir cultura coa normalidade necesaria, dadas as imposicións sociopolíticas da dictadura franquista; e consecuentemente, e este é o segundo aspecto a ter en conta, os seus produtos culturais dificilmente poderían contribuír ó proceso de reconstrución nacional. Moitas das desavenencias entre os galeguistas do exilio e da Galicia do interior deben explicarse por estas tensións sobre quen tiña a lexitimidade para construír e instituír unha cultura nacional galega. Os primeiros senten unha maior afinidade coas comunidades de emigrantes que nalgún momento se confrontaron a un proxecto de articulación semellante, sobre todo no que a apoiar determinados proxectos de institucionalización cultural da Galicia do interior se refire.¹¹⁵⁴ A diferenza é que o exilio non podía establecer coa Galicia do interior o mesmo diálogo que sostivera o mundo da emigración.

O cuestionamento, dende o exilio, da representatividade nacional do colectivo de intelectuais que quedaron en Galicia ten a súa orixe nas dificultades e obstáculos cos que se confrontaban os galeguistas do interior, que necesariamente distorsionarían, na opinión dun sector importante de exiliados, as súas actividades e os privarían da necesaria lexitimidade e dos medios necesarios para reiniciar a institucionalización cultural que se aventuraba na década dos trinta, e que o estatuto de autonomía finalmente lexitimaba. En gran parte, as dificultades do diálogo entre a Galicia do exilio e a do interior, unhas dificultades e un diálogo que pasaron por diferentes fases, ten a súa

1154. Varias das institucións culturais galegas, entre elas a Academia Galega, non poden explicarse sen a iniciativa e o apoio da emigración galega.

orixe nesta percepción, pero tamén nos tipos de respostas que os galeguistas do interior ían ofrecendo ós desafíos e ós cambiantes obstáculos erixidos polo réxime franquista. Os altos e baixos deste diálogo constitúen, sen dúbida, un dos capítulos máis atríntes, non exentos do connatural morbo que ofrece este tipo de situacións, para o historiador do exilio, pero tamén para o estudioso da evolución do galeguismo do interior, porque reflicten as tensións entre o imaxinario nacional articulado polo exilio e o que propoñía a intelectualidade da Galicia do interior. Hai que subliñar que en ningún dos dous casos se pode falar de bloques ideoloxicamente homoxéneos e que sobre todo no exilio aparece unha gama bastante ampla de posicións ideolóxicas e diferentes idearios galeguistas.

A re-construcción dunha cultura nacional galega no exilio, como xa foi sinalado, aprópiase do horizonte representado polo estatuto de autonomía e incorpora a vivencia do mal histórico que está na orixe mesma do exilio. Para documentar o peso desta experiencia histórica esnaquizada, como dereito de apropiación do ideario galeguista, non hai máis que lembrar o famoso lamento de Luís Seoane, non exento dun ton acusativo, nas páxinas do número 28 de *Galicia Emigrante* (maio 1957):

Hace veinte años salimos de Galicia, transcurrieron más de 7.000 días y de 7.000 noches en el exilio, 240 meses, 260 lunas, aproximadamente, contaría un campesino gallego. Con muchos días y muchas noches sumidos en el llanto y en la desesperación, encarcelados en la nostalgia, alentando cada día nuestra fé, haciéndonos duros y fuertes cuando alguno de los nuestros caía, aquí o allá, consumido por la edad o por la enfermedad, en la persecución o quebrada su vida violentamente, también en la persecución [...] Nuestra historia puede ser una historia para ser contada, de fantasmas o de desaparecidos. ([0])

En canto ós axentes que interveñen neste proceso son os mesmos que foran sinalados anteriormente.

É tan importante a experiencia do exilio para a conformación dunha cultura nacional galega que quizais sexa esta a primeira ocasión que ten a

Galicia ‘imaxinada e desexada’ de constituírse e instituírse en cultura ‘nacional’. Varios dos proxectos lanzados polo exiliados dan testemuña deste fenómeno. Hai que ter en conta, como foi sinalado anteriormente, que o exilio iníciase para moitos dos que loitaran nas filas do galeguismo só uns meses despois de ter sido aprobado en plebiscito un texto que lle recoñecía a Galicia a súa identidade propia dentro do marco do Estado da República.

Neste esforzo por reivindicar un determinado imaxinario nacional no exilio, e por lexitimar a institucionalización dunha cultura nacional galega, os seus protagonistas botan man dunha serie de instrumentos: os varios discursos sociais, entre eles o literario; as publicacións periódicas, seguindo nisto unha ben asentada tradición cultural da emigración; a inspiración do estatuto de autonomía, ó que se alude con frecuencia nas loitas de reivindicación dos exiliados; e a recodificación do galeguismo nado da experiencia da emigración por parte dos exiliados, que o restitúan noutros parámetros.

Aínda así, hai que ser comedidos para non caer en falsos panexíricos nin nun paralizante discurso axiolóxico. As seguintes palabras dun estudioso da emigración, Núñez Seixas, poden servir de útil muro de contención, con algunhas necesarias precisións:

La producción cultural del exilio fue importante cualitativamente en cuanto sirvió para mantener el legado de la tradición política galleguista de anteguerra. Sin embargo, encontró numerosos problemas para asentarse sobre un mercado cultural que en buena parte era inexistente: de ahí la inestabilidad frecuente de las empresas editoriales, la falta de ventas de los libros que atenazaban cualquier posibilidad de consolidar una producción cultural mínimamente visible, y el frecuente recurso tanto a las reediciones de clásicos como a la edición de libros en español sobre temas gallegos, destinados sobre todo a un público sudamericano o de hijos de emigrantes gallegos. (1997, 173)

5. LITERATURA NACIONAL

Moitas das observacións feitas máis arriba sobre as estreitas relacións entre a experiencia do exilio e a conciencia nacional son igualmente aplicables á

articulación nacional dun determinado sistema literario, estea este plenamente desenvolvido ou en proceso de institucionalización, como era o caso do galego antes da Guerra Civil. Entre 1920 e 1936 os avances foran tantos e tan enriquecedores que todo parecía presaxiar, finalmente, un rápido desenvolvemento da cultura galega: o multiforme labor das Irmandades da Fala, as mostras dun novo vigor intelectual da man de revistas como *A Nosa Terra* e *Nós*, a institucionalización do saber académico representado polo Seminario de Estudos Galegos, a visión e o entusiasmo editorial dun Anxel Casal e a decisión de traducir politicamente o ideario galeguista coa fundación do Partido Galeguista, formaban parte dun proceso coroado pola aprobación do Estatuto de Autonomía aquel case mítico 28 de xuño. A eliminación de todas estas axencias polo franquismo, nas que intervirán tan activamente moitos dos que en 1936 quedarían proscritos, axuda a explicar o enorme esforzo por instituír nos primeiros anos do exilio unha infraestrutura sociocultural mínima, á que se aludiu anteriormente.

É xa un tópico falar da pobreza cuantitativa e cualitativa da produción literaria galega durante a Guerra Civil e na primeira década da posguerra na Galicia do interior en contraste co programa editorial do exilio. O certo é que naqueles difíciles anos de silencio e represión calquera mínimo esforzo de produción editorial en galego fose no exilio ou na emigración facilmente superaba o case inexistente repertorio de títulos publicados na Galicia de Franco. Maceira Fernández sintetiza esta situación cun oportuno xogo de palabras: “Nunca irá mellor, que para o caso galego, a máxima de que non cómpre falar da literatura do exilio, senón do exilio da literatura. Por moito tempo, a liberdade creativa, a riqueza vital e o universalismo literario estivo representado polas letras do desterro” (268).

O exilio, como quedou sinalado, non só mantén o alento nacionalista da preguerra senón que intensifica, polas mesmas condicións en que se desenvolve a experiencia dos exiliados, a conciencia nacional, incluso cando determinadas condicións e esixencias lles demandan unha certa flexibilidade na aplicación do criterio filolóxico. A idea dunha tradición literaria propia, autónoma, queda perfectamente recollida no programa editorial liderado por L.

Seoane, coa publicación, xa referida, dos grandes da literatura rexurdimentista (Rosalía de Castro, Curros e Pondal), pero tamén do vangardista Manuel Antonio, xunto co famoso repertorio da literatura popular preparado a finais do século XIX por Pérez Ballesteros; un corpus no que non podían faltar unha escolma da *Poesía gallega medioeval de los siglos XII al XV*, así como as *Cantigas de Macías O Namorado, trovador gallego del siglo XIV*. Todas estas publicacións saen do prelo entre 1940 e 1943, como anticipo dunha serie de títulos inéditos que verían a luz en anos posteriores. Convén non perder de vista que os tres clásicos do Rexurdimento gozaban dunha especial proxección no mundo da emigración galega, incluso biográfica no caso de Curros.¹¹⁵⁵

Pero se a literatura galega (en galego) atrae a atención inmediata dos intelectuais do exilio, que actúan coma se se sentisen apremiados por elaborar unha tarxeta de presentación que lles facilitase unha rápida identificación fronte ós diversos colectivos ós que potencialmente ían dirixidas as publicacións, os exiliados tamén necesitaban diversificar a súa oferta para iniciar un diálogo activo coas clases letradas das sociedades de acollida. A estas vai dirixida fundamentalmente a reedición dalgunhas obras de Sarmiento, Feijoo, Murguía, Vicetto, Pardo Bazán ou Valle-Inclán, todos eles publicados tamén nos primeiros anos do exilio.

Seguiríanlle ós textos reeditados os títulos literarios dos mesmos exiliados ou dos escritores da Galicia do interior que precisaban da infraestrutura editorial de alén mar para ver publicada a súa obra. Algúns dos textos máis significativos da posguerra, o caso de *A esmorga*, terían esta orixe. Desafortunadamente, a recepción de moitos deles nas costas galegas foi, cando menos lenta e dificultosa, se nos fiamos das testemuñas da época; unha circunstancia que sen dúbida privou ó deficiente sistema literario galego daquel momento da interacción textual tan necesaria para a súa dinamización.

Gustaríame formular aquí, aínda que só sexa como hipótese de traballo,

1155. Sería interesante comparara este proxecto de reedicións dos 'clásicos' galegos con proxectos de reedición semellantes noutros períodos da Galicia contemporánea, para comparar as diferentes funcións que cada época lles asigna a estas reedicións. Documenta, por exemplo, Maceira Fernández como "baixo o patrocinio de Xosé Calviño Ozores, apareceron uns libros de exquisita e luxosa edición sufragados xenerosamente por este arquitecto; estes textos

a imaxe do exilio como un intento por emular o vigor rexurdimentista do século do século XIX. En defensa desta proposta pódense utilizar os seguintes datos e observacións: a reedición entusiasta dos textos clásicos do Rexurdimento decimonónico, en claro contraste, por exemplo, cun entusiasmo moito máis limitado do programa reeditor do exilio catalán, que só publica a Verdaguer, entre os autores do XIX; a persistencia dunha profunda tradición cultural—e máis especificamente literaria—na emigración galega que arrinca directamente da obra dos galeguistas do século XIX; a cuestión do criterio filolóxico por parte dos exiliados pode ser analizada a través da óptica do comportamento dos intelectuais do século XIX, quen, comprometidos coa causa galega, botan, sen embargo, man dos dous idiomas (galego e castelán) para defender unha mesma causa (o modelo, por exemplo, de Murguía, máximo representante e defensor da cultura galega, e sen embargo, cunha obra case exclusivamente en castelán: reedítase o seu *Los precursores*); cando Seoane alude a Rosalía, Curros e Pondal como ‘precursores’ faino tendo en conta a súa prefiguración do que os intelectuais do exilio tiñan en mente como modelo a seguir;¹¹⁵⁶ finalmente, o Bos Aires do exilio galego, esa “Galicia ideal” da que falaba Castelao, amosa algúns paralelismos coa Galicia urbana de finais do XIX: en ambos espazos socioculturais se dá unha clase social alta que fala castelán e descoñece ou despreza o galego e o mundo cultural nel representado, un grupo de intelectuais identificado coa reivindicación da cultura autóctona e unha gran maioría da poboación galega que vive allea a este proceso reivindicativo.

Xa queda insinuada a condición privilexiada da literatura entre os discursos máis utilizados polos galeguistas exiliados. Era lóxico que a literatura adquirise nas primeiras décadas do exilio a relevancia e o protagonismo de que gozaba en Galicia antes de 1936: a galega era ata ese momento unha cultura fundamentalmente filolóxica. Non só se exilian as ideas, tamén se forza a exiliarse unha lingua e a cultura por ela representada. Hai que ter en conta, como sinala Martín de Ugalde (1978) para o caso vasco, que algúns persoeiros

centrarán a atención na antoloxía dos grandes poetas do século pasado [XIX]” (46).

1156. Quizais o primeiro gran ‘[auto]exiliado’ da Galicia moderna fose Curros Enríquez, con quen Seoane e algúns outros manteñen certas semellanzas (o recurso á poesía cívica, por exemplo).

se viron obrigados a exiliarse pola súa condición de "escritores" vascos. Unha observación parecida fan Riera Llorca e A. Manent (1978) sobre o exilio catalán.

Un capítulo importante do estudo sobre a dinámica do discurso literario no exilio, no contexto do esforzo publicista aludido, é o da incidencia da experiencia do exilio sobre as condicións de produción, distribución e recepción dos textos literarios, sobre os seus distintos aspectos temáticos, formais e xenéricos. Estas cuestións só poden ser respondidas se se ten en conta a evolución mesma da experiencia do exilio galego, e os trazos específicos de cada unha das comunidades nas diferentes sociedades de acollida, para ver cómo se vai transformando a produción cultural, e máis particularmente a literaria. A incorporación dos autores da Galicia do interior ó programa de produción literaria do exilio, sobre todo a través das revistas, pero tamén de publicacións monográficas, constitúe o outro aspecto salientable na constitución do discurso literario galego no exilio.

6. DELIMITACIÓN DA LITERATURA GALEGA

Unha cuestión que semella enganosamente clara e precisa é a relacionada cos criterios de delimitación do corpus literario do exilio. Para uns, Maceira Fernández por exemplo, será a literatura feita e/ou publicada polos exiliados a partir do remate da guerra (12). Inmediatamente xorden, como recoñece o mesmo estudioso, os casos liminares: a figura de Blanco Amor, pero tamén a literatura escrita en Galicia e publicada nas editoriais e revistas do exilio. Unha distinción importante, e que os mesmos exiliados se encargaron de subliñar, é a que marca as diferencias entre a literatura do exilio e a da emigración, dous corpus que, se ben comparten moitos aspectos, tamén difiren noutros. Tamén adquire unha inevitable relevancia o criterio filolóxico, xa analizado, e os problemas relacionados coa delimitación cronolóxica do exilio: ¿qué facer, por exemplo, coas obras iniciadas antes da Guerra e publicadas no exilio? ¿Ou a produción literaria comezada durante o exilio pero publicada moitos anos despois de ter desaparecidas as circunstancias que o orixinaron?

Estas deliberacións previas poñen de manifesto o terreo movedizo no que entramos cando se trata de configurar o corpus literario dun exilio como o

galego, e se intenta dar resposta ás cuestións que deben ser formuladas en relación cos criterios pertinentes: a taxonomía utilizada ("expatriados", "emigrados", "exiliados"), o lugar de publicación do texto, quén son os seus receptores primarios, a magnitude da diferenza entre a sociedade de procedencia e a de acollida, especialmente en relación coa cuestión lingüística, e logo está un tema fundamental, o da tradición literaria na que o escritor exiliado quere inscribir a súa obra.

7. HISTORIA LITERARIA GALEGA

As notas anteriores levan a preguntarse cómo se interpreta a historia (ou a tradición) literaria galega no exilio, noutras palabras, cal é a imaxe que o exilio se fai da literatura anterior a 1936. É probable que a experiencia dos exiliados teña lexitimado, cunha especial intensidade, a soberanía da tradición literaria galega, como mecanismo de autolexitimación da cultura que eles representaban. Hai que ter en conta que a condición de exiliados lles viña imposta, en gran medida, pola súa identificación cun ideario galeguista, e que neste a dimensión literaria era dunha especial relevancia. Certamente, non todos os exilios presentan un mesmo énfase na tradición literaria nacional. No caso do exilio galego o escritor débátese entre a tradición autóctona e a da sociedade de acollida; pero ten outra opción, a dunha distintiva tradición configurada pola experiencia previa da diáspora. Seoane e outros autores demostran no seu labor persoal o esforzo por facer dialogar estas tres tradicións, obviamente con desiguais resultados. O mencionado recurso á reedición dos poetas do rexurdimento decimonónico adquire unha especial vixencia neste contexto, porque os exiliados, como foi indicado, ven neles unha posible fundamentación da súa propia tradición dentro do galeguismo.

A crecente bibliografía existente permite conxectar cada vez con máis razón que a literatura do exilio constitúe un dos capítulos máis importantes no longo e difícil proceso de articulación do sistema literario galego dende o rexurdimento. A aprobación do Estatuto de Autonomía estivo a punto de significar un salto cualitativo no ámbito do discurso literario entre un campo condicionado por amplas deficiencias a outro plenamente instituído, porque

facilitaba, por primeira vez, un grao de institucionalización cultural sen precedentes na Galicia moderna. O exilio supón unha ruptura, un desmembramento múltiple, e un silencio na Galicia do interior que lle fai dicir a Alonso Montero:

Trátase neste decenio (de 1936 a 1945), de moi poucos textos, tan poucos que pode afirmarse que neste período non existe, en Galicia, discurso literario en galego, discurso entendido como continuación do traballo, dos esforzos e da conciencia dos escritores e dos políticos anteriores á Guerra Civil. Prodúcese, pois, un hiato na historia do galego escrito, hiato particularmente grave porque durará de 1936 a 1951 (grosso modo) e porque se inicia días despois dun momento rico en esperanzas e proxectos. (1995, 102-103)

Pero ¿cómo se ven a si mesmos os escritores exiliados en relación coa tradición literaria anterior á Guerra e coa que, en medio de múltiples dificultades, trataba de emerxer na Galicia do interior nos anos duros da posguerra? Obsérvase un esforzo por asegurarse unha presenza (imaxinaria, se se quere, como tantos outros esforzos individuais e colectivos do exilio) no país de orixe, é dicir, un lugar na reconstrucción do sistema literario galego; as tensións coa Galicia do interior e incluso con determinados colectivos da emigración poden explicarse, en parte, polo desexo de distanciarse deles e así reivindicar e lexitimar un nicho propio para a súa obra, erixíndose no "paradigma" dunha literatura galega escrita en liberdade. Aínda así, o escritor exiliado ten que se enfrontar á unha realidade inevitable: que a súa propia produción, a nivel individual e colectivo, está condicionada polo peso que sobre ela exerce unha clara conciencia do "mal histórico".

8. XÉNEROS E POÉTICAS

O desenvolvemento dos xéneros constitúe un dos apartados máis significativos na reflexión sobre a literatura galega do exilio. O tema é moito máis amplo e complexo do que, en principio, insinúan os manuais tradicionais sobre as formas literarias. Figura en primeiro lugar, a dinámica mesma dos

xéneros e a súa representación no corpus do exilio. Neste sentido, hai que subliñar que, en maior ou menor medida, con máis ou menos calidade estética e vigor innovativo, tódalas formas xenéricas están representadas, e que o exilio aporta ó sistema literario unha consciente vocación de renovación, sobre todo na poesía e no teatro, aínda que o eco social deste último en canto a representacións fose moi limitado, por non dicir case inexistente. María Campillo (1999) tamén sinala para o exilio literario catalán o desequilibrio que se produciu entre os xéneros en relación coa dinámica literaria de preguerra, e que remataría basculando en favor da poesía e do ensaio; Riera e Manent (1978) engaden a esta lista a narrativa breve. Na literatura vasca pasa algo semellante; o dato máis chamativo neste segundo caso é a quebra total do xénero teatral, tan dinámico durante os anos da República. Nas tres literaturas sinaladas, e isto é incluso máis detectable na galega, o protagonismo asignado á poesía no exilio hai que relacionalo coa herencia da tradición literaria de preguerra, na que a lírica chegara a ocupar dende mediados do século XIX un indiscutible protagonismo.

A publicación dalgunhas escolmas concédelle á forma antolóxica un decidido protagonismo como canle dialogante do discurso literario galego con outras literaturas (representado por *Poesía inglesa e francesa vertida ó galego* (1949) de Plácido Castro, L. Tobío e Delgado Gurriarán), como instrumento de recuperación e lexitimación dos momentos fundacionais da literatura galega (como exemplifica a antoloxía que Seoane prepara co título de *Poesía gallega medieval de los siglos XII al XV*), como mostrario dunha cultura poética galega bilingüe (A voluminosa antoloxía *Poesía de Galicia* (1969), editada por "A. Finisterre", unha escolma que quería ser representativa de 60 anos de poesía, na que se inclúen poemas en castelán e galego); e finalmente como referendo do ton cívico e social que funcionaría como denominador común de varios proxectos poéticos do exilio (o caso de *O Cancioneiro da loita galega*, publicado polo Partido Galeguista en 1943). Neste apartado teríamos que incluír tamén o *Recital antolóxico da poesía galega dos séculos XII ao XX* (Centro Galego de Bos Aires, 24 de xullo de 1956), dirixido e glosado por E. Blanco Amor.

A aplicación do criterio filolóxico á dinámica dos xéneros no exilio non

pode ser feita cos criterios utilizados na Galicia do interior. Unha lectura diglósica da obra literaria de L. Seoane, por exemplo, só engadiría elementos de deformación para unha comprensión xeral da súa obra individual e da produción literaria do exilio no seu conxunto. O exilio latinoamericano impoñía, loxicamente, unha serie de condicionantes lingüísticos: dunha banda, unha prolongada ausencia do ámbito autóctono, que privaba da normalidade necesaria ós actos mesmos da fala; doutra, o peso sociolingüístico das sociedades de acollida, sobre todo cando, como no caso de Bos Aires, Montevideo ou México, comparten un alto grao de afinidade coa lingua ou linguas do escritor exiliado. Como documenta Helena González, "a influencia do receptor é determinante no traballo ensaístico e teatral [de Seoane], pois concibe ámbolos dous xéneros desde a urxencia de comunicar, por iso se acomoda á súa lingua, mentres que na poesía prima a función estética sobre a comunicativa e, xa que logo, ten vocación de permanencia" (1994, 84).

Certo que non é difícil nin imprevisible atopar unha visión crítica unida a unha persistente denuncia social na literatura do exilio. Pero esta inevitable conciencia sociocrítica, dura, ás veces dolorosamente sarcástica, veuse arroupada en moitos casos por unha decida vocación innovadora. O grito de "¡Abaixo o Cancioneiro da Vaticana!" no Primeiro Congreso da Emigración, proclamado por Lino Pérez, un dos asistentes, só insiste nunha cara da moeda, na ruptura cun formalismo medievalizante que era cultivado na Galicia do interior; a outra cara é a dun poemario tan complexo como *Lonxe* de Lorenzo Varela. Como precisa Maceira Fernández, non pode falarse de "postulados revolucionarios ou vangardistas", senón dun desexo por buscar "a innovación e a modernidade, sen caer en estridencias experimentalistas, incorporando elementos das vangardas literarias" (269). En termos xerais, a obra literaria dos exiliados pertencentes ás catro linguas do Estado, ó longo das dúas primeiras décadas da posguerra, foi superior, en riqueza discursiva, á publicada baixo o réxime fascista.

9. A FORMACIÓN DUN CANON

Para completar unha visión de conxunto sobre a contribución do discurso literario á experiencia do exilio galego habería que considerar dous últimos aspectos: a formación dun canon do exilio e a interpretación e recepción deste corpus. O acceso a estas dúas cuestións, como a tantos outros aspectos relacionados coa experiencia do exilio, non é doado. Nestas últimas liñas da exposición só se salientan algunhas áreas de investigación que reclaman unha urxente atención.

En relación coa cuestión canónica, unha primeira liña de análise xira arredor da resposta do propio exilio ó canon literario galego establecido antes da Guerra Civil, noutras palabras, trataríase de ver cómo a mesma experiencia do exilio condiciona a predilección por determinados autores, textos e xéneros do corpus literario galego, e en qué medida a reedición dalgúns textos é un indicador da incidencia do exilio na súa canonización e lexitimación. Era inevitable que a experiencia do exilio impuxese un determinado tipo de lectura sobre a tradición literaria precedente e determinase, dalgún xeito, a súa proxección canónica. Pero tamén queda no aire a pregunta sobre a formación dun canon específico da literatura do exilio galego, unha cuestión que está lonxe de gozar do perfil e da delimitación desexables, como o está igualmente o estudio da integración do subcanon do exilio no canon xeral da literatura galega e a aportación específica do primeiro ó segundo.

Finalmente, e en directa relación coa cuestión da formación do canon, hai que situar o tema da interpretación e recepción do corpus literario do exilio. E as preguntas, unha vez máis, multiplícanse: ¿en qué medida, por exemplo, a valoración mesma da experiencia do exilio condicionou os tipos de interpretación que se teñen feito da literatura producida polos exiliados? Obsérvase, por exemplo, un claro contraste entre a case inevitable tentación axiolóxica duns e as reservas feitas polos que distaban de compartir os seus enfoques políticos e ideolóxicos. Neste sentido, habería que contrastar as diferencias interpretativas aplicadas ó mesmo corpus literario por tres colectivos tan diferenciados como as comunidades da emigración, os diferentes grupos de exiliados e os galeguistas da Galicia do interior.

¿Cómo se debe interpretar a literatura galega do exilio, e a experiencia

sociocultural e política que a fundamenta? Non é difícil concluír desta exposición que as respostas poden (e deben) ser formuladas dende perspectivas múltiples e complementarias, para poder identificar os puntos de incidencia nos que converxen os axentes que interveñen na produción, distribución e recepción dos textos literarios.

É grande (e irresistible) a tentación a rematar esta exposición con dous manifestos, que teñen moito de autobiográficos, pero que sintetizan a complexidade do discurso que os galegos exiliados quixeron articular para entender mellor a súa experiencia do "mal histórico". O primeiro é da autoría de Seoane, quen lle confesa a un dos seus interlocutores predilectos, Carlos Maside, con resignada tristura a principios dos cincuenta: "Ahí trabajais y vuestro trabajo aún en silencio tiene destino, nosotros si lo hacemos ya no tenemos un pueblo con el que comunicarnos y entendernos" (carta de 1952). O segundo pertence ó soneto "Veño" de Celso Emilio, redactado en 1968, no que lemos: "Non sei si son feliz ou desgraciado/nin tampouco si estou ledo ou tristeiro/Soio sei que me sinto un estranxeiro/un home de cotío desterrado/dun remoto país fermoso e triste/que aínda non sei si de verdade existe".

BIBLIOGRAFÍA

- Alonso Montero, Xesús (1995): *Lingua e literatura galegas na Galicia emigrante*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.
- Axeitos, Xosé L. (1999): "El exilio gallego sesenta años después", *Ínsula*, nº 627, páx.8-11.
- Brodsky, Joseph (1990): "The Condition We Call 'Exile'", en Glad, J. (ed.): *Literature in Exile*, , Durham and London, Duke Univ. Press, páxs.100-130.
- Campillo, María (1999). "La literatura catalana en el exilio", *Ínsula*, nº 627, páxs.12-3,16.
- González Fernández, Helena. (1994): *Luís Seoane: vida e obra*, Vigo, Galaxia.
- Maceira Fernández, Xosé M. (1995): *A literatura galega no exilio, Consciencia e continuidade cultural*, Vigo, Edicións do Cumio.
- Núñez Seixas, Xosé M. (1997): "Idioma y nacionalismo en Galicia en el siglo XX, Un desencuentro histórico y diversos dilemas en el futuro", *Revista de Antropología Social*, nº 6, páxs. 165-191.
- Riera Llorca, Vicenç e Manent, Albert. (1978): "Literatura catalana en el exilio", en Abellán, J. L. (coord.): *El exilio español de 1939*, t. VI (*Cataluña, Euskadi, Galicia*), Madrid, Taurus, páxs.157-215.
- Sixirei Paredes, Carlos. (1995): *Galeguidade e cultura no exterior*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.
- Ugalde, Martin de (1978): "El exilio en la literatura vasca: problemas y consecuencias", en Abellán, J. L. (coord.): *El exilio español de 1939*, Coord. de José Luis Abellán, t. VI (*Cataluña, Euskadi, Galicia*), Madrid, Taurus, páxs.217-283.